

BEGRAAFPLAATSEN IN EUROPA

THEMA 37 - UNIFORM BEGRAVEN 1

IN DE DOOD ZIJN WE ALLEN GELIJK

*Och Adams kinderen, bedenk U regt,
Hier legt de Heere bij de Knegt,
Edel, onedel, arm ende rijk,
Zijn alle geworden eerde en slijk...*

Deze tekst stond anno 1613 op het knekelhuis van het Oudehoofsterkerkhof in Leeuwarden. Ook in de dodendansen van de middeleeuwen treedt de dood op als de grote gelijkmaker. *Palida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas regumque turres* (de bleke dood klopt met gelijke klopp aan de hutten der armen en aan de paleizen der rijken), zei Horatius al. Alle rangen en standen worden door de dood zonder enig onderscheid meegevoerd. Maar moet die gelijk-

ook tot uiting komen op de begraafplaats?

Aan de sociale stratificatie in een gemeenschap komt geen eind na de dood. De begraafplaats vormt een spiegel van het werkelijke leven. En het standenverschil weerspiegelt zich in de aard, de omvang en de artistieke uitwerking van de grafmonumenten.

Toch zien we in heden en verleden herhaaldelijk pogingen om die gelijkheid in de dood

ook tot uitdrukking te brengen op de begraafplaats.

In **deel 1**. Leven en dood in uniform en Duitsland als voorbeeld.

LEVEN IN UNIFORM - UNIFORM BEGRAVEN WORDEN

oorlogsbegraafplaatsen

Vroeger werden gesneuvelde soldaten op het slagveld bedekt met een laag ongebluste kalk of verbrand of begraven. Na de Frans-Duitse oorlog van 1870-71, maar vooral na de Eerste Wereldoorlog werden de massale militaire begraafplaatsen of 'velden van eer' aangelegd, waarop de slachtoffers van oorlogsgeweld bijeen werden gebracht en een individueel graf kregen. Het kwam door het verschijnsel dienstplicht, dat in het begin van de 19de eeuw werd ingevoerd en waardoor regeringen zich verantwoordelijk gingen voelen voor hun vaderlandslievende jongens, ook voor hen die waren 'gestorven voor het vaderland'. Zij leefden in uniform, zij vochten en stierven voor hetzelfde ideaal en zij werden in het gelid onder een uniform grafteken begraven.

De Britse *Commonwealth War Graves Commission* staat aan de basis van het model van de uniforme grafsteen. De afmetingen voor de verschillende Europese landen zijn bijna overal hetzelfde, per land verschilt vooral de bovenkant van de rechthoekige steen. Frankrijk, Duitsland en ook de Verenigde Staten hebben het kruis als basisvorm.

*Lommel
Deutscher Soldatenfriedhof*

*Rhenen
Militair Ereveld Grebbeberg*

*Passendale
Tyne Cot Cemetery*

kloosterbegraafplaatsen

Jezuïeten werden vroeger wel 'de stoottroepen van Sint-Ignatius en soldaten van Christus' genoemd. Ook bij andere orden of congregaties van religieuzen, mannen of vrouwen, is de vergelijking met een leger niet ver te zoeken. Kloosterlingen, monniken, nonnen, broeders of fraters, zij dragen hetzelfde 'uniform': pij, habijt of toog en zij leven in een gemeenschap met hetzelfde ideaal. Zij worden dan over het algemeen ook uniform begraven op een eigen kloosterbegraafplaats, op een apart deel van de (katholieke) begraafplaats of in een gemeenschappelijk graf.

Oirschot - Klooster Nazareth
Zusters Franciscanessen

Aken - Ostfriedhof
Christenser Schwestern

Stift Sankt Florian
Augustiner Chorherren

gemeenschapsbegraafplaatsen

Duitsland kent het begrip *Gemeinschaftsfriedhof*. Het is een begraafplaats, of een deel van een begraafplaats, die een beperkte kring van gelijkgestemde personen ter beschikking staat, die sociaal of levensbeschouwelijk met elkaar verbonden zijn. Dergelijke begraafplaatsen zijn volgens het principe van gelijkheid aangelegd. Een heel duidelijk voorbeeld daarvan is de Godsakker van de Herrnhutters (zie religie 4). Ook binnen grote religies kan uniformiteit toeslaan. Wie een katholieke, protestantse, joodse of islamitische begraafplaats bezoekt, ziet duidelijk verschillen en overeenkomsten. Hoe autonomer de houder van de begraafplaats en hoe strenger de begraafplaatsverordening is, hoe uniformer een begraafplaats kan worden. We zullen daar later nog voorbeelden van zien. In thema 34 (Anoniem begraven) zagen we al de uniforme grafpaaltjes op begraafplaatsen van orthodox protestantse gemeenschappen.

Herrnhut - Brüdergemeinde

Diessen - R.K. Begraafplaats

Arnhem - Oude Begraafplaats

DUITSLAND – GLEICHFÖRMIGHEIT

In Duitsland zien we meer en duidelijker dan elders door de geschiedenis heen een golfbeweging van pogingen om de gelijkheid in de dood ook tot uitdrukking te brengen op de begraafplaats. In begraafplaatsverordeningen werden slechts gelijkvormige grafbedekkingen toegestaan. Het uitgangspunt daarbij was elke keer weer het adagium dat in de dood iedereen gelijk is. Maar ook elke keer weer bleek men vindingrijk genoeg om onder die gelijkheid en gelijkvormigheid uit te komen. Gelijkheid onder de grond, ongelijkheid boven de grond. Een begraafplaats is onder het maaiveld voor de doden, maar boven het maaiveld voor de nabestaanden.

Nürnberg - Sankt Johannisfriedhof & Sankt Rochusfriedhof (1519): *einheitlich Gräberfeld*

In Duitsland werden al begin 16de eeuw geslaagde pogingen ondernomen de kerkhoven in de binnenstad te verplaatsen naar buiten de stad. Tot de belangrijkste getuigenissen daarvan behoren de beide in 1519 ingewijde begraafplaatsen St. Johannis en St. Rochus in Nürnberg, aangelegd na een verordening van Keizer Maximilian I, die bezwaar maakte tegen de binnenstedelijke begraafplaatsen vanwege het gevaar voor de volksgezondheid.

Met hun uniforme, liggende grafstenen van zandsteen en de daarop bevestigde epitafen uit brons en messing horen beide begraafplaatsen tot de cultuurhistorisch belangrijkste Duitse begraafplaatsen.

De oorzaak van die uniformiteit berust op de begraafplaatsverordening, die bedoeld was om te voorkomen dat men met elkaar ging concurreren om het mooiste grafmonument. Voorgescreven werd, dat men alleen liggende grafstenen van 'heilige steen' = zandsteen mocht gebruiken met een lengte van 1.67 meter, dat men op de grafsteen eenvoudige symbolen en letters van metaal mocht aanbrengen en dat men de grafstenen niet meer mocht verwijderen. Er werd echter verzuimd de hoogte van de grafsteen vast te leggen, zodat de rijken een weg vonden hun belangrijkheid uit te drukken in hoogte. De uniformiteit van de grafstenen komt dan wel tot uiting in de maatvoering, in de vormgeving zijn er verschillen. Het is vooral de grote verscheidenheid aan bronzen en messing epitafen die ieder graf uniek maakt: platen met inscripties en kunstzinnig gegoten afbeeldingen. Familiewapens, ambachten, voorstellingen die getuigen van het geloof in de wederopstanding of die een stukje persoonlijke geschiedenis weergeven: het hele scala van afbeeldingen geeft in miniatuur een overzicht van een paar eeuwen Nürnbergse geschiedenis.

Sankt Rochusfriedhof - voorjaar

Sankt Johannis - zomer

Sankt Johannis - herfst

Dessau - Neuer Begräbnisplatz (1787): *Kein Tod und kein Grabmal*

Onder invloed van de Verlichting veranderde de houding ten opzichte van dood en begraven. Verlichte despoten lieten begraafplaatsen buiten de stad aanleggen, zoals Fürst Leopold III Friedrich Franz von Anhalt-Dessau. In zijn opdracht werd in 1787 in Dessau de Neuer Begräbnisplatz (nu Alter Friedhof) naar het voorbeeld van Herrnhut buiten de stad aangelegd. De begraafplaats werd door architect Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorff streng symmetrisch aangelegd als een ommuurd vierkant met twee elkaar kruisende hoofdpaden en in het midden een rotonde. Het binnenterrein bleef een grasveld zonder graftekens, helemaal volgens het gedachtegoed van de Verlichting: open voor alle christelijke denominaties, begraven worden op rij zonder onderscheid van rang en stand en, tot 1820, zonder graftekens. Op de ingangspoort werd het programmatische verwoord: *Kein drohendes Grabmal und kein Tod wird mehr sein auf der neuen Erde Gefilden* (er zal geen grafteken en geen dood meer zijn op de velden van de nieuwe aarde) en *Tod ist nicht Tod, ist nur Veredlung sterblicher Natur* (dood is niet dood, maar alleen maar veredeling van de sterfelijke natuur).

Filosofen en schrijvers, waaronder Goethe, waren enthousiast, het publiek niet en na 1820 werden er graftekens op de graven gezet. Er werd begraven tot 1875. Bij de restauratie van de begraafplaats na 1967 werden de na 1820 geplaatste graftekens verwijderd op de cultuurhistorisch waardevolle na. Nu heeft de begraafplaats weer zo'n beetje de sfeer van toen. Ernaast wordt begraven op het Neuer Friedhof: veel groen, maar vooral veel graftekens!

Dessau - toegangspoort

Dessau - Alter Friedhof

Dessau - Neuer Friedhof

München - Waldfriedhof (1907): *Friedhofsreform*

In de negentiende eeuw werden begraafplaatsen gedomineerd door monumentale grafmonumenten, vooral op familiegraven. Het liep vooral uit de hand in de *Gründerzeit*, de periode na de Frans-Duitse oorlog van 1870-71. Frankrijk moest als verliezer de enorme oorlogsschuld van vijf miljard goudfranken betalen, waarvan drie miljard in het bedrijfsleven werd geïnjecteerd. Daarmee werden talloze industrieën en bedrijven *gegründet* (gesticht) en ontstond de klasse van de *nouveaux riches*, die hun rijkdom en status ook na hun dood lieten voortduren in poenerige en megalomane grafmonumenten. In veel (industrie)steden zien we dat verschijnsel op begraafplaatsen nog in de *Millionenallee* of *Hochmutsallee*, lanen vol dergelijke grafmonumenten.

Begin twintigste eeuw kwamen voorstanders van de zgn. *Friedhofsreform* daartegen in verzet en grepen terug op de idealen van de Verlichting. Bij de aanleg van nieuwe of uitbreiding van bestaande begraafplaatsen gingen nieuwe kernwoorden gelden: zakelijkheid, nut, zuinigheid, doelmatigheid, harmonie en rust. Al snel ging men tot daden over: geen industrieel vervaardigde graftekens van buitenlands gesteente, maar handwerk van inheems materiaal en een uniforme vormgeving van begraafplaats, gebouwen en graftekens. Omdat het hervormingsideaal op weinig begrip van de bevolking stuitte, ging men ertoe over de nieuwe doelen vast te leggen in rigoureuze begraafplaatsverordeningen. Dit werd voor het eerste toegepast in München op het eerste Waldfriedhof van Duitsland, ontworpen en aangelegd door architect Hans Grässel in 1907. De begraafplaats werd aangelegd in een bestaand bos en werd ingericht naar strenge richtlijnen. Heel duidelijkste is dat te zien aan de aparte grafvelden, waar de graftekens in grootte en vormgeving uniform en vooral eenvoudig zijn, op het ene veld alleen van hout, op het andere veld alleen van (inheemse) steen of smeedijzer.

München - Waldfriedhof

Hamburg - Friedhof Ohlsdorf: voor en na de Friedhofsreform

Nergens is het verschil tussen de periodes voor en na de Friedhofsreform duidelijker te zien dan op Friedhof Ohlsdorf in Hamburg, met 405 ha de grootste begraafplaats van Europa. Er is een opmerkelijk verschil tussen het (oude) westelijke en het (nieuwe) oostelijke deel. Het hangt nauw samen met de ontwerpen van de eerste twee directeurs, tevens architecten van Friedhof Ohlsdorf. Johann Wilhelm Cordes, eerste directeur van 1877- 1917, legde een romantische tuin in Engelse landschapsstijl aan met grote en grootse grafmonumenten. Deze monumenten markeren vaak de familiegraven van rijke families, een soort privé begraafplaatsjes op de begraafplaats. Ook de mausolea behoren hiertoe. Daarnaast zijn er veel plastieken en beeldhouwwerken van steen en metaal, vooral van menselijke figuren. Naast unieke exemplaren van gerenommeerde kunstenaars komt er ook veel 'massawaar' voor: terracottabeelden in plaats van marmer en galvanoplastieken in plaats van bronzen beelden. Otto Linne, tweede directeur van 1919-1933, zette zich duidelijk af tegen de plannen van zijn voorganger: de moderne begraafplaats is op de eerste plaats een ruimte om te begraven. Het oostelijk deel werd rechtlijnig en geometrisch, zakelijk en sober aangelegd. Daarin pasten geen grote grafmonumenten en ook de plaatsing van beeldhouwwerken nam drastisch af. De stèle werd het belangrijkste grafteken, eenvoudig van vorm.

Tot slot: de (soms wel erg rigide) Friedhofsreform heeft in Duitsland grote invloed gehad op de vormgeving van begraafplaatsen en graftekens in de twintigste eeuw. Pas vanaf de zestiger jaren kwam er wat versoepeling onder druk van de grafsteenindustrie en de bevolking. Maar tegelijk lijkt de toename van de anonieme graven en grafvelden vanaf de jaren 1990 het streven van de Friedhofsreform naar een uniforme vormgeving van begraafplaatsen waar te maken.

voor Friedhofsreform
familiegraf

na Friedhofsreform
graf echtpaar

na 1990
anoniem urnenveld

volgende keer: deel 2. Nederland en moderne trends in Europa.